

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΩΔΩΝΗ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

IN MEMORIAM
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ

Φάνης Κακριδής

Άσκηση απο-απομυθοποίησης: το Κρυφό Σχολειό.
Yves Lehmann, Philosophie et religion dans le discours
'Sur la mère des dieux' de l'empereur Julien.

ΤΟΜΟΙ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΩΟΣ (2009) ΚΑΙ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ (2010)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

ΦΑΝΗΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής Παν. Ιωαννίνων

fakak@otenet.gr

ΑΣΚΗΣΗ ΑΠΟ-ΑΠΟΜΥΘΟΠΟΙΗΣΗΣ: ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ¹

Περίληψη. Κρυφό Σχολείο δεν υπήρξε, υποστηρίζουν οι σύγχρονοι ιστορικοί: δεν χρειαζόταν, όταν τα ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν ελεύθερα, με την έγκριση των Τούρκων! Το επιχείρημα είναι πειστικό· όχι όμως αμάχητο. Τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Επανάσταση οι δάσκαλοι ήθελαν και έπρεπε να διδάξουν στα Ελληνόπουλα πολλά – μαθήματα ιστορίας, ελληνικού πατριωτισμού και μαχόμενης ορθοδοξίας –, που ήταν αδύνατο να ακουστούν φανερά, γιατί οι Τούρκοι δε θα τα ανέχονταν. Υπάρχουν άλλωστε αρκετές μαρτυρίες και ενδείξεις, που η μια με την άλλη οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα ήταν λάθος να διαγράψουμε μια και καλή το Κρυφό Σχολείο από την εθνική μας μνήμη.

Zusammenfassung. “Geheime Schulen” (Κρυφά σχολεία) hat es in der Zeit der türkischen Okkupation in Griechenland gar nicht gegeben, behaupten die modernen Historiker, da es keinen Sinn gehabt hätte, Unterricht ins geheim zu halten, wo es von den Türken erlaubt war griechische Schulen beliebig zu betreiben. Doch, in den letzten Dezennien vor der Revolution gab es manche Lehre, das griechische Nationalbewusstsein und die aktive Orthodoxie betreffend, die man ummöglich hätte offen propagieren dürfen, da die Türken es nicht dulden würden. Abgesehen davon, gibt es manche Zeugnisse und Indizien, die alle miteinander zum Schluss führen, dass es falsch wäre die “geheimen Schulen” ganz und gar aus dem griechischen Nationalgedächtnis zu tilgen.

1.

Φανερό είναι τις τελευταίες δεκαετίες στον τόπο μας, και όχι μόνο στον τόπο μας,² η τάση των ιστορικών ν’ ακολουθούν συνειδητά τη

1. Ομιλία που έγινε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων στις 17.3.2011. Έχουν προστεθεί υποσημειώσεις και βιβλιογραφία, αλλά ο προφορικός χαρακτήρας διατηρήθηκε στο ακέραιο.

2. Βλ. π.χ. την παρουσίαση του βιβλίου της Margaret MacMillan *The uses and abuses of history*, Canada (Viking) 2008, από τον T. Holland στην εφημ. *The Observer*, αναδημοσιευμένη στην εφημ. *Καθημερινή* της 9.8.09.

χρυσή εντολή του Σολωμού, που έγραψε ότι πρέπει το Έθνος να μάθει να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό. Η ιστορία, υποστηρίζουν, πρέπει να παρουσιάζει γυμνή την αλήθεια, όλη την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, *απαλλαγμένη από συναισθηματισμούς και σκοπιμότητες*. Συμφωνούμε, όπως συμφωνούμε και με τον Ευριπίδη, που είπε ότι είναι *δλβιος όστις τής Ιστορίας έσχεν μάθησιν*,³ και περισσότερο ακόμα συμφωνούμε οι δάσκαλοι με τον Πολύβιο, που όρισε ότι η καλύτερη εκπαίδευση για την αληθινή ζωή πρέπει να θεωρήσουμε ότι προέρχεται από τη γνώση της πραγματικής ιστορίας. Μονάχα αυτή χωρίς ζημιά, σε κάθε κατάσταση και σε κάθε περίπτωση μάς οδηγεί να κρίνουμε σωστά ποιο είναι το καλύτερο.⁴

Στην πράξη μένει πάντα να ξεκαθαρίσουμε όχι μόνο γενικά τί είναι η αλήθεια,⁵ αλλά και το ποια είναι η αλήθεια στο κάθε συγκεκριμένο θέμα, και πώς θα την παρουσιάσουμε να μην αλλοιωθεί και ψευτίσει. Αυτά και άλλα παρόμοια ερωτήματα βρέθηκαν τελευταία στην επικαιρότητα, πρώτα με το πολυσυζητημένο βιβλίο Ιστορίας της 6^{ης} Δημοτικού, ύστερα με τη δήλωση της Θ. Δραγώνα πως η εθνική ιδέα κατασκευάστηκε από το ελληνικό κράτος,⁶ τέλος και με την προβολή της τηλεοπτικής σειράς «1821», όπου μπορεί ο διευθυντής του τηλεοπτικού σταθμού Σκάι να δήλωσε ότι *αντιμετωπίζουμε το 1821 όσο πιο επιστημονικά μπορούμε* – αλλά βεβαία αυτό δεν εμπόδισε άλλους επιστήμονες να έχουν διαφορετική γνώμη.⁷

3. Απόσπ. 910 Ν².

4. Καλλίστην παιδείαν ήγητέον προς αληθινόν βίον τήν εκ τής πραγματικής Ιστορίας περιγινομένην εμπειρίαν· μόνη γάρ αυτή χωρίς βλάβης επί παντός καιρού καί περιστάσεως κριτάς αληθινούς αποτελεί του βελτίονος (1,35, 9κ.).

5. Τί έστιν αλήθεια; όπως ρώτησε ο Πιλάτος το Χριστό· Ιωάν. 18,37. Ακόμα, συζητούμε αν η αλήθεια ταυτίζεται με την πραγματικότητα, ή αν δεν είναι ο μύθος μερικές φορές πιο αληθινός από την πραγματικότητα. Ο Αφθόνιος, ρητοροδιδάσκαλος του 4ου μ.Χ. αι., όρισε το μύθο ως ένα ψέμα που λέει αλήθεια!

6. Βλ. την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* της 14.12.09, όπου και απάντηση του ακαδημαϊκού Κ. Δεσποτόπουλου.

7. Τις υπερβολές αυτής της τάσης στηλιτεύει ο Σ. Παύλου στο άρθρο του *Κλέφτες και κλεφτόπουλα*, περιοδ. *Άρδην*, Αθήνα 64 (2007) 28κ = *Μικροφιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία (Κέντρο Μελετών Μονής Κύκκου), όπου

Δε θα πάρουμε θέση στα συγκεκριμένα ζητήματα και το θεωρητικό πρόβλημα το επισημαίνουμε μόνο για να φανεί ότι μεθοδολογικά συμφωνούμε με την ομάδα των άξιων ιστορικών – με τον Φ. Ηλιού, τον Β. Κρεμμυδά, τον Α. Αγγέλου, τον Π. Στάθη, τον Χ. Πατρινέλη κ.ά. – άσχετο αν κρίνουμε ότι λαθέψαν υποστηρίζοντας με επιστημονική βεβαιότητα ότι Κρυφό Σχολειό δεν υπήρξε. Έτσι κι αλλιώς, καλό θα ήταν να μην ξεχνούμε και κάποιαν άλλη αλήθεια, που νωρίς, κιόλας το 1897, τη διαπίστωσε και όμορφα τη διατύπωσε, ποιητικά, ο Κωστής Παλαμάς:

Με πελέκι αστραπόμορφον
η αλύπητη Επιστήμη
χτυπάει και σπάει το Είδωλο
και το ρίχνει συντρίμι.

Κι ύστερα γίνετ' είδωλον
εκείνη μέσ στην πλάση
ξαναγεννώντας άθελα
ό,τι ήρθε να χαλάσει.

(Ταμβοί και ανάπαιστοι 28)

2.

Σε προηγούμενες γενιές κανείς δε θα σκεφτόταν ν' αμφισβητήσει την ύπαρξη του Κρυφού Σχολείου, και όλοι θα συμφωνούσαν με το Θανάση Πετσάλη-Διομήδη, παράδειγμα, που το 1976 έγραφε πως ανοργάνωτα και ασυστηματοποίητα μαζεύει ο παπάς, μισογραμματισμένος κι εκείνος [...], μερικά παιδιά [...] στον νάρθηκα της εκκλησιάς [...] και τους μαθαίνει τα πρώτα γράμματα, τα κολλυβογράμματα του Κρυφού Σχολιού. Τότε που ο φόβος του Τούρκου έκανε τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους πριν ξημερώσει ακόμα, μες στο σκοτάδι, να πάνε στον παπά, παπά και δάσκαλο.⁸ Το τελευταίο προϋποθέτει και παραπέμπει στο λαϊκό τραγούδι:

Φεγγαράκι μου λαμπρό
φέγγε μου να περπατώ
να πηγαίνω στο σχολειό

να μαθαίνω γράμματα
γράμματα και θάματα
του Θεού τα πράγματα.

Ο παπάς και δάσκαλος που διδάσκει γράμματα και θάματα, τον Θεού τα πράγματα είναι πρωταγωνιστής στη θεωρία ότι αν επιβίωσε ο

διαβάζουμε: Η απομυθοποιητική επέλαση επί της ελληνικής ιστορίας συνεχίζεται. Με πολιορκητικούς κριούς, διάφοροι ιστορικοί επελαύνουν για να ανοίξουν πύλες κλειστές, ν' ανοίξουν νέους δρόμους στη σκέψη, εν τέλει να μάς ανοίξουν τα μάτια αποκαλύπτοντας δεδομένα νέα που λειτουργούν απομυθοποιητικά ...».

8. Διάλογοι με τον εαυτό μου, Αθήνα (Αρσενίδης) 1976.

Ελληνισμός, αν διατήρησε τη γλώσσα του, αν κράτησε τον εθνισμό του και συνέχισε την παιδεία του, αυτό αναμφίβολα το οφείλει στην Ορθόδοξο Εκκλησία, που έκανε τους ναούς της «κρυφά σχολειά», που συντήρησε με τις ακολουθίες της τη γλώσσα, που διαφύλαξε στα μοναστήρια τον πολιτισμό και την τέχνη του.⁹

Ωστόσο, μια δυσπιστία σιγόβραζε από καιρό στους κύκλους των ιστορικών, καθώς καμιά δεν είχε βρεθεί παλιά και σίγουρη μαρτυρία για Κρυφά Σχολειά· και το καζάνι ξεχειλίζει όταν το 1974, ο καθηγητής Άλκης Αγγέλου, στον 10^ο τόμο της έγκυρης *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, στο κεφάλαιο *Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες*, μίλησε ανοιχτά για το μύθο του *Κρυφού Σχολείου*. Ο ίδιος δημοσίευσε στα 1997 ένα βιβλιαράκι με τίτλο *Το κρυφό σχολειό: χρονικό ενός μύθου*, όπου θέλησε να εξιχνιάσει πώς από το τίποτα ξεκίνησε και ξάπλωσε ο εθνικιστικός μύθος για την ύπαρξη Κρυφού Σχολείου. Στην ίδια γραμμή κινήθηκαν πολλοί ακόμα άξιοι ιστορικοί με τελευταίο τον Χρίστο Πατρινέλη, που σε πρόσφατο τόμο του *Ερανοστή, περιοδικού του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού*, δημοσίευσε άρθρο με τίτλο *Το Κρυφό Σχολειό και πάλι*.

Πέρα από την έλλειψη μαρτυριών, το κύριο επιχείρημα που χρησιμοποιείται ως απόδειξη ότι στην Τουρκοκρατία δεν υπήρξαν κρυφά σχολειά είναι το αναμφισβήτητο γεγονός ότι εξ αρχής οι Τούρκοι δεν απαγόρευαν στους Έλληνες να ιδρύουν και να λειτουργούν σχολεία.

9. Ι. Χατζηφώτης (1944-2006), Εισαγωγή στο βιβλίο *Θάλασσες, καΐκια και караβοκύρηδες* του Φ. Κόντογλου, Αθήνα (Εστία) χ.χ. Αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει ήδη το 1921 ο Α. Πάλλης, στο έργο *Μπρουσός* (1921), όπου διαβάζουμε: ... *το πως η Εκκλησία έσωσε το έθνος είναι παραμύθι· ανάποδα βρίσκεται η ιστορική αλήθεια, και όπως ακόμα αμφιβάλλει, τον παραπέμπω στον Κομνηνού Υψηλάντη [γεν. 1730] «Τα μετά την Άλωσιν» [Κωνσταντινούπολη 1870]. Η Εκκλησία στάθηκε όχι μητέρα, παρά λάμια μητρυνιά· πβ. Β. Κρεμμυδάς, Χονδροειδής παραποίηση της Ιστορίας, Τα Νέα 7.6.00: Η πρόσφατη (...) ιστοριογραφία μας έχει αποδείξει (...) ότι οι μηχανισμοί της Ελλαδικής εκκλησίας έχουν πρωταγωνιστήσει στην παραγωγή ιστορικών μύθων. Ο ίδιος, με νεότερο άρθρο του (ό.π. 7/8.10.06) προκάλεσε απαντητικό άρθρο του Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, Η Εκκλησία και η Επανάσταση του '21 (ό.π. 27.10.06), και επιστολική παρέμβαση του Ι. Παπαδριανού (ό.π. 4/5.11.06)· βλ. και την αντάπαντηση του Β. Κρεμμυδά, με τίτλο Η αντινεωτερική ιδεολογία του Πατριαρχείου (ό.π. 25/26.11.06).*

Τέτοια σχολεία ιδρύθηκαν ωρίς, κιόλας τον πρώτον αιώνα μετά την Άλωση, και με τα χρόνια πολλαπλασιάστηκαν τόσο, ώστε το 1806 ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* να γράφει ότι δεν *ευρίσκεται πόλις τήν σήμερον, οπού να μην έχει δύο και τρία σχολεία*. Το επιχείρημα είναι αμάχητο: τί νόημα θα είχαν τα κρυφά σχολεία, όταν γινόταν να λειτουργήσουν φανερά;

Έχει ακουστεί, ωστόσο, ένας αντίλογος. Υποστηρίχθηκε ότι μπορεί η επίσημη τουρκική πολιτική γενικά ν' ανεχόταν, ή ακόμα και να ευνοούσε την εκπαίδευση των ραγιάδων, αλλά στο χαμηλότερο επίπεδο των αγάδων και άλλων τούρκων αφεντάδων, σίγουρα θα υπήρξαν φανατικοί, που αυθαίρετα δυσκόλευαν ή και καταργούσαν, ιδιαίτερα σε κινημένες εποχές, την ελληνική εκπαίδευση.¹⁰ Ένα παράδειγμα, που δεν έχει ως τώρα χρησιμοποιηθεί: στο βιβλίο της Γαλαξειδί: η μοίρα μιας ναυτικής πολιτείας (1947), η Εύα Βλάμη (1914-1974) μαρτυρεί πως οι Γαλαξειδιώτες εκείνά, στο μικρό νησάκι του Άη Κωνσταντίνου, όξου από το λιμάνι του Γαλαξειδιού, μέσα στο κλησαδάκι του[...] είχαν το δασκαλειό τους! Ο Νικόλαος Λογοθέτης [18^{ος} αι.], γέννημα θρέμμα του Γαλαξειδιού, σα γύρισε από τη Βενετία που είχε αποσπουδάσει, πήρε να γραμματίζει, κρυφά από την Τουρκιά, τα παιδάκια. Τόσο πολλά τρέξαν να φωτιστούν, από Μωριά και Ρούμελη, που πήρε κι άλλους δασκάλους. Τον καλόγερο Καβρίκα, από την Αγιά-Θυμιά, και τον Πρωτόπαπα από τ' Άγραφα, τον ξακουσμένο. Μετά από το σηκωμό όμως του Ορλώφ (1772) αποσκύλιασε η Τουρκιά, τους πήρε μυρουδιά, χάλασε το σκολειό κ' έκλεισε στη φυλακή τούς δασκάλους. Η Βλάμη ψέματα δε γράφει, και τα ονόματα που μνημονεύει είναι ιστορικά: σίγουρα έτσι θα διηγούνται τα περιστατικά και σήμερα οι Γαλαξειδιώτες. Όμως η μαρτυρία τους είναι προφορική, νεώτερη, μπορεί επηρεασμένη από το μύθο του Κρυφού Σχολείου, και αποδεικτική αξία δεν έχει.¹¹

10. Πβ. το άρθρο του Π. Μανδραβέλη, *Το εθνικόν, το αληθές και η μεγάλη Επανάσταση του '21* στην εφημ. *Καθημερινή* της 13.2.11, όπου διαβάζουμε: Όλες οι μαρτυρίες δείχνουν ότι ο Παλαιών Πατρών Γερμανός δεν κήρυξε την Επανάσταση στην Αγία Λαύρα και το «Κρυφό σχολειό» δεν ήταν ο κανόνας στην αυτοκρατορία. Ίσως κάποιοι αγάδες κάποιες περιόδους ανάμεσα στα άλλα εγκλήματα κατά των υποδούλων να απαγόρευαν και τη διδασκαλία της ελληνικής (αν και δεν τους ένοιαζε), αλλά μένει να αποδειχθεί.

11. Όταν ο Πατρινέλης (ό.π., σ. 327) γράφει ότι υπάρχουν άμπολλες ιστορικές μαρτυρίες για αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων περιέργως όμως

Αποδεικτική αξία δεν έχει βέβαια ούτε το *φεγγαράκι μου λαμπρό...* Πρώτα πρώτα το τραγούδι είναι μαρτυρημένο και διαφορετικά. Στο διήγημά του *Ο δεκατιστής*, ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης από τη Σκιάθο, το καταγράφει ως *Φεγγαράκι μου λαμπρό / φέξε μου να περπατώ / να πηγαίνω στις ελιές ...*¹² – και γενικά, μόνο σπάνιο δεν είναι στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, χωρίς ηλεκτρικό φως, οι άνθρωποι να κοιμούνται πολύ νωρίς, με το που πέφτει το σκοτάδι, και να ξυπνούν αξημέρωτα, να πηγαίνουν οι μεγάλοι στις δουλειές, τα παιδιά μακάρι στο σχολείο¹³ – σχολείο που όχι σπάνια τύχαινε να βρίσκεται σε απόσταση, στο γειτονικό χωριό, και που δεν υπάρχει κανένας λόγος να το φανταστούμε ως *Κρυφό Σχολειό*, όπου οι μαθητές πήγαιναν τάχα νυχτοπερπατώντας, μην τους ιδούν οι Τούρκοι! Όλ' αυτά, και πολλά ακόμα τα έχουν επισημάνει και ο πρωτοπόρος Άλκης Αγγέλου και ο ειδικός στο Δημοτικό Τραγούδι Αλέξης Πολίτης στο άρθρο του *Φεγγαράκι μου λαμπρό: απόπειρα για ένα μικρό σχέδιασμα της πρώτης φάσης της ιστορικής διαδρομής του μύθου του «Κρυφού σχολειού»*.¹⁴

3.

Ας προσεγγίσουμε το θέμα από μιαν άλλη πλευρά. Στην Εισαγωγή στον τόμο *Μελέται και Άρθρα* του αδικοχαμένου σημαντικού φιλόλογου Ιωάννη Συκουτρή, η σύζυγός του Χαρά έγραψε ότι μεγαλωμένος

δεν υπάρχει καμιά που να σχετίζεται με άρνηση ιδρύσεως ή με κλείσιμο σχολείων, εννοεί μαρτυρίες παλιές και αναμφισβήτητες.

12. Πβ. Μ. Ζώτος, *Το δημοτικό τραγούδι της Β. Ηπείρου*, Ιωάννινα (Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, αριθμ.3) 1978 – τραγούδια του γάμου: *Φεγγαράκι μου λαμπρό / φέγγε μου να περπατώ, / φέγγε και χαμήλωνε / και στρογγυλογύριζε, / για να ιδώ τα νιόγαμπρα, / πώς χορεύουν τα δυο / με το νούνο στην κορφή / με τους φίλους 'πο κοντά, και Σ. Β. Κουγέας, Ούτ' εγώ ήμουν εκεί ..., Αθήνα (Ποταμός) 2009, σ. 204: *Φεγγάρι γιό, μωρ' γιο, φεγγαράκι λαμπρό, / φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου να περπατώ, / φέγγε καί γιο, μωρ' γιο, φέγγε και χαμήλωσε / κάτι να σε ρωτήσω.* (Μεσσηνία).*

13. Είναι μεγάλος πειρασμός να παραθέσουμε ένα επεισόδιο από το βίο του Αρχιλόχου, όπως βρίσκεται καταγραφμένος στις επιγραφές του Αρχιλόχειου της Πάρου (3ος αι. π.Χ.): ... λέγουσι γάρ Αρχιλόχον έτι νεώτερον όντα πεμφθέντα υπό του πατρός Τελεσικλέους εις άγρόν [...] ώς τε βοΰν καταγαγείν εις πράσιν, άνασάντα πρώτερον τής νυκτός, σελήνης λαμπούσης, άγειν τήμ βοΰν εις πόλιν ...

14. Εφην. Αυγή 25.3.76 = *Το μυθολογικό κενό*, Αθήνα (Πόλις) 2000=2007, σ. 25-39.

στη Σμύρνη ο Συκουτρής με συγκίνησιν ανεπόλεη αργότερα το μάθημα της ιστορίας, που σαν κρυφό σχολειό το βράδυ, μετά την απόλυσιν των μαθητών των άλλων τάξεων, εγίνετο σκοτεινά και αθόρυβα δια τον φόβον του κυριάρχου (σ.14).

Γεννημένος ήταν ο Συκουτρής το 1901· άρα η μαρτυρία αφορά τη δεκαετία 1910-1920, δεν αποκλείεται να είναι και αυτή επηρεασμένη από το μύθο του Κρυφού Σχολείου κλπ. κλπ. Ωστόσο, πιο αξιόπιστα από την έμμεση και καθυστερημένη μαρτυρία της συζύγου του είναι όσα ο ίδιος ο Συκουτρής έγραψε το 1928 για την εκπαίδευση στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές μετά την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού κράτους: οι δάσκαλοι στις αλύτρωτες περιοχές, υποστήριξε, έπρεπε να καλλιεργήσουν τον ελληνισμό, την αγάπη της ελευθερίας και την εθνική ιδέα, και αυτό σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, καθώς νεοελληνικά δεν διδάσκοντο και η νεωτέρα ελληνική ιστορία ιεροκρυφίως μόνον και σποράδην ηδύνατο να διδαχθεί.¹⁵ Φυσικά το τελευταίο το γράφει όπως το έζησε και ο ίδιος στη Σμύρνη, και η επιλογή της λέξης *ιεροκρυφίως* επαληθεύει την περιγραφή της συζύγου του.

Άσχετα με τον Συκουτρή και τα βιώματά του, ένας γάλλος δημοσιογράφος, ανταποκριτής της παρισινής εφημερίδας *Kairoi* (*Temps*), ο René Ruau¹⁶ βρέθηκε το 1913 στην Ήπειρο, που μόλις είχε λευτερωθεί, και το 1914 δημοσίευσε τις ανταποκρίσεις του σε βιβλίο, με τίτλο *Δυστυχισμένη Ήπειρος*.¹⁷ Στις 11 του Μάη επισκέφτηκε το Αργυρόκαστρο, όπου είχε επαφή με τους έλληνες εκπαιδευτικούς, και δυο μέρες αργότερα κατάγραψε τις εντυπώσεις του: *Η περιγραφή των προσπαθειών*

15. Th. Zielinski *Ημείς και οι Αρχαίοι*, Μετάφρασις και Επιλεγόμενα, Αθήνα (Δημητράκος) 1928 = *Μελέται και Άρθρα*, σ. 102κ.

16. Το 1946 ο Νίκος, και η Ελένη Καζαντζάκη ζουν στην καρδιά του Παρισιού, στις χήρας του δημοσιογράφου και φιλέλληνα Ρενέ Πινώ, που τους χάρισε, όταν έφευγαν, το μπαστούνι του! – Ε. Καζαντζάκη, *Ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 1977, σ. 535 και 620κ.

17. *Malheureuse Épire*. Το βιβλίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά δύο φορές, πρώτα από τον Ι. Ζερβό, *Η δυστυχισμένη Ήπειρος*, Αθήνα (πολεμική βιβλιοθήκη Φέξη) 1914, και πάλι από τον Α. Γ. Λαζάρου, *Δυστυχισμένη Ήπειρος*, Αθήνα (Τροχαλία) χ.χ.: πβ. του ίδιου, *Ελλάδα, γη αγαπημένη των θεών*, μετάφρ., εισαγωγή, σημειώσεις, σχόλια Χ. Α. Μπαλτάς, Αθήνα (Παπαδήμας) 1995.

τους να συντηρήσουν την ελληνική ιδέα κάτω από τούρκικη εξουσία -προσπάθειες που τις περιγράφαν απλά, σαν να ήταν κάτι τελείως φυσικό- αποκάλυπταν χαρακτηριστικά αξιοθαύμαστα. Θα μπορούσε κανείς να αφιερώσει ένα ωραίο κεφάλαιο στο σώμα των ελλήνων δασκάλων της Ηπείρου που, αντιμετωπίζοντας τόσες αντιξοότητες και ταπεινώσεις, δεν έπαιναν γι' αυτό να προχωρούν το πατριωτικό τους έργο. Κανένα ελληνικό βιβλίο δε γινόταν δεκτό, αν είχε τυπωθεί στην Αθήνα. Έπρεπε όλα να έρθουν από την Κωνσταντινούπολη. Η ελληνική ιστορία ήταν απαγορευμένη. Έτσι έκαναν συμπληρωματικές μυστικές παραδόσεις (*des classes supplémentaires secrètes*), όπου χωρίς βιβλίο, χωρίς τετράδιο, ο μικρός Ηπειρώτης μάθαινε να γνωρίζει την πατρίδα μητέρα του, τον εθνικό του ύμνο, τα ποιήματα και τους ήρωές του. Οι μαθητές κρατούσαν στα χέρια τους τη ζωή των δασκάλων τους. Ένας λόγος αστόχαστος ή μια καταγγελία θα ήταν μοιραία...

Διασταυρωμένη με όσα έγραψε ο Συκουτρής, η περιγραφή του Ρυαυχ αποτελεί διπλομαρτυρημένη κι αναμφισβήτητη ιστορική αλήθεια, ένα παραπάνω, που δύσκολα θα φανταζόμαστε τους Έλληνες εκπαιδευτικούς στο Αργυρόκαστρο να λένε ψέματα στον ξένο ανταποκριτή, διεκδικώντας για τον εαυτό τους τις τιμές που ο σχηματισμένος ήδη μύθος του Κρυφού Σχολείου είχε αποδώσει στους πατριώτες δασκάλους της Τουρκοκρατίας.¹⁸

Πριν προχωρήσουμε, ας μνημονέψουμε δυο μακρινά παράλληλα. Γράφει ο πολύξερρος Δημήτριος Καμπούρογλου για τον Ιωάννη Παλαμά, που ήταν σχολάρχης στην Αθήνα σε προεπαναστατικά χρόνια, ως το 1808: ... δεν περιωριζέτο όμως εις την διδασκαλίαν ξηρών μαθημάτων, αλλ' ωδήγει τους μαθητάς του εις τας εξοχάς και εις τα δάση, πλησίον πάντοτε μονών, και εκεί διωχέτεν εις την ψυχήν των μέρος από την φλόγα του.¹⁹ Αργότερα ο Νίκος Καζαντζάκης στο φανταστικό Συμπόσιον, έργο γραμμένο στη δεκαετία του 1920, απευθύνεται στον Κοσμά, δηλαδή στον Ίωνα Δραγούμη, πρωτεργάτη του Μακεδονικού αγώνα, και του λέει: όταν περνούσες, βιαστικός πάντα, από την Αθήνα, σιχαινόσουν τη σίγουρη ζωή, δε χωρούσες στα σπίτια, έφευγες, μάζευες τους νέους σε κανένα ερημικό ξωκλήσι και τούς μιλούσες. Για

18. Φ. Ι. Κακριδής, ό.π.

19. Αναδρομάκης, Αθήνα (Φέξης) 1914 = Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αρ. 262, Αθήνα (Καραβίας), σ. 87.

το μυστικό πατριωτικό τους κήρυγμα, ο προεπαναστατικός σχολάρχης διάλεγε χώρους πλησίον *Μονών*, όπως έναν αιώνα αργότερα ο μακεδονομάχος τα *ερημικά ξωκλήσια*! – ας το προσέξουμε.

Σιγά σιγά φανερώνεται τί θα υποστηρίξουμε. Το *Κρυφό Σχολείο* δεν ήταν συστηματικό διδακτήριο, όπου διδάσκονταν τα κανονικά μαθήματα, όπως γινόταν στα φανερά ελληνικά σχολεία που ανεμπόδιστα λειτούργησαν στην Τουρκοκρατία. Πίσω από αυτό το *συνοπτικό* όνομα, κρύβεται κάθε διδασκαλία σχετική με την δοξασμένη προγονική ιστορία, με τη θλιβερή μοίρα και τις ελπίδες για απελευθέρωση του γένους των Ελλήνων – πράγματα που θα ήταν αδύνατο ν' ακουστούν στ'αναγνωρισμένα σχολεία, ιδέες και κείμενα που διδάσκονταν *κρυφά*, τις περισσότερες φορές ασυστηματοποίητα και ευκαιριακά, *σποράδην* θα έλεγε ο Συκουτρής, σε μυστικές συναντήσεις, συχνά βραδινές, κατά προτίμηση σε θρησκευτικούς χώρους, όπου οι Τούρκοι ήταν απίθανο να εισχωρήσουν.

4.

Όσοι αμφισβητούν την ύπαρξη του Κρυφού Σχολείου θεωρούν τον πίνακα *Σχολείον κρυπτόν* του Γκύζη και το ομόθεμο ποίημα του Πολέμη όχι μόνο φορείς, αλλά και ισχυρούς παράγοντες στη μεγάλη διάδοση του *μύθου*. Ζωγραφίζοντας ο Γύζης είχε πραγματικά πρόθεση, όπως έγραψε ο ίδιος, *δια του υπογείου, της κλειστής θύρας και παραθύρου και δια του ωπλισμένου νέου να παραστήσει την εποχήν εκείνην της Ελλάδος, ότε επί Τουρκοκρατίας ήσαν ανστηρώς απηγορευμένα τα σχολεία και μόνον εν κρυπτώ ελειτούργουν*. Δε θα μάθουμε ποτέ ποια ήταν η πηγή της έμπνευσης του Γύζη, αν δηλαδή το θέμα το πήρε από το *μύθο* του Κρυφού σχολείου, όπως κυκλοφορούσε στις μέρες του, ή από μια τοπική παράδοση της πατρίδας του, της Τήνου, όπου το μικρό μοναστήρι της Αγίας Τριάδας ονομαζόταν πριν από την Επανάσταση *Το κρυφό σχολείο*! Η πληροφορία είναι από ένα βιογράφο του Γύζη και τυχαίνει ν' αμφισβητηθεί,²⁰ καθώς στην Τήνο μόνο τυπικά κυριαρχούσαν οι Τούρκοι.²¹ Σωστά! Μήπως όμως οι Φράγκοι που

20. Ο Αγγέλου (ό.π. σ. 60) το αποδίδει ως πληροφορία σ' έναν (άνωνυμο;) βιογράφο του Γύζη, με παραπομπή στο *Λεύκωμα Τηνίων καλλιτεχνών*, 1925, σ. 27. Σε συζήτησή μας, ο Αλέξης Πολίτης θεώρησε τη μαρτυρία πλανημένη, καθώς στην Τήνο ποτέ δεν κυριαρχούσαν οι Τούρκοι.

21. Αγγέλου, 1997, σ. 60.

διαφεντεύαν το νησί δεν ήταν χειρότεροι; Η Καθολική Εκκλησία, που από τον 17^ο αιώνα πατούσε γερά στην Τήνο με τους Ιησουίτες, ασκούσε στην Ελλάδα έντονο προσηλυτισμό, και πριν από την Επανάσταση ο Κοραής φοβόταν προπαντός την πολύ εκτεταμένη σχολική δραστηριότητα των Ιησουιτών στις ορθόδοξες περιοχές. Οι Ιησουίτες, έγραψε, σπουδάζουν να στερεώσωσι την ύπαρξίν των επάνω της απαιδευσίας των λαών.²² Μήπως αυτή η πολιτική είχε οδηγήσει τους ορθόδοξους ιερείς ν' αντιδράσουν δίνοντας κρυφά μαθήματα ελληνισμού και ορθοδοξίας στις Εκκλησιές τους; Αλήθεια, έχει μελετηθεί η ιστορία της εκπαίδευσης των ορθόδοξων στις φραγκοκρατούμενες περιοχές;

Στέλνοντας φωτογραφία του πίνακα στον ζωγράφο Νικηφόρο Λύτρα, ο Γύζης είχε σημειώσει στο περιθώριο: *Σχολείον κρυπτόν* όταν όμως το 1888 ο πίνακας παρουσιάστηκε στην Αθήνα, ο τίτλος του ήταν *Ελληνικόν σχολείον εν καιρώ δουλείας*. Την ονομασία *Το κρυφό σχολειό* θα την πρωτοσυναντήσουμε έντεκα χρόνια αργότερα, το 1899, τότε που φωτογραφία του πίνακα δημοσιεύτηκε στο περιοδικό του Γεωργίου Δροσίνη *Εθνική αγωγή* στην ίδια σελίδα με το γνωστό ποίημα του Πολέμη. Κοινός τίτλος για το ποίημα και τον πίνακα: *Το κρυφό σχολειό*.²³

Ότι ο Γύζης πίστεψε πως τα ελληνικά σχολεία ήταν απαγορευμένα στην Τουρκοκρατία και λειτούργούσαν κρυφά, δε γίνεται ν' αμφισβητηθεί, μια και το έγραψε ο ίδιος όταν ζωγράφισε το *σχολείον κρυπτόν*, όπου προσέχουμε ότι το παιδάκι στα δεξιά του παπά κρατάει πένα και χαρτί να γράψει. Μεγαλύτερη ωστόσο σημασία από την πρόθεση του ζωγράφου έχει για μας η ερμηνεία του πίνακα από το βιογράφο του Γύζη, τον Νικόλαο Κακλαμάνο: *είναι το ποίημα της μυστικής ελπίδος της αναστάσεως του έθνους και της ελευθερίας της πατρίδος, την οποίαν αισθανόμεθα ότι ο γέρον διδάσκει εις τα παιδιά μαζί με το αλφάβητον, παρασκευάζων τους εκδικητάς και τους ελευθερωτάς, και εις το βάθος της οποίας, ως εις ενσάρκωσιν προφητικήν, διαφαίνεται ένοπλος σκοπός, κυμαινόμενος μεταξύ υπαρκτού και πραγματικού*. Την ίδια ερμηνεία, που κατά τη γνώμη μας προσεγγίζει την αληθινή υπόσταση

22. Άτακτα τ.1, σ. να' - νβ' πβ. *Παραινέσεις πολιτικάς προς τους Έλληνας*, 1823, σ. 336. Α. Παπαδερός, *Μετακένωσις*, μετάφρ. Ε. Γεωργουδάκη, Αθήνα (Ακρίτας) 2010, σ. 250κ.

23. Οι πληροφορίες είναι από τον Πατρινέλη, ό.π., σ. 335.

του Κρυφού Σχολείου, έδωσε στον πίνακα και ο Πολέμης στο ποίημα *Το Κρυφό Σχολειό* (1901), όπου πολύ σωστά δε γίνεται καθόλου λόγος για την αλφαβήτα, αλλά ...

... βραχνά ο παπάς ο δάσκαλος εκεί
θεριεύει την αποσταμένη ελπίδα
 με λόγια μαγικά [...]
κι ανατριχιάζει ακούγοντας καθείς
προφητικά τα λόγια του δασκάλου
 με μια φωνή βαριά:
«Μη σκιάζεσθε στα σκότη! Η λευθεριά
σαν της αυγής το φεγγοβόλο αστέρι
της νύχτας το ξημέρωμα θα φέρει!»

5.

Ναι, δεν υπάρχουν παλιές γραπτές μαρτυρίες για την ύπαρξη του Κρυφού Σχολείου· ναι, η Τουρκική διοίκηση δεν έβαζε εμπόδια στην εκπαίδευση των Ελλήνων. Μόνο στα Γιάννινα από το 1647 ως το 1805 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν πέντε τουλάχιστο ονομαστές σχολές! Σημαίνει αυτό ότι οι δάσκαλοι είχαν τη δυνατότητα να διδάξουν επαναστατικό φρόνημα, ελευθερία, ελληνικό πατριωτισμό και μαχόμενη Ορθοδοξία; Μπορούσε, παράδειγμα, ο διαφωτιστής Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829), διευθυντής της Καπλάνειας Σχολής στα χρόνια του Αλή Πασά, ν' ανέβει ένα πρωινό στην έδρα και ν' αναφερθεί στο Θούριο του Ρήγα – ως πότε παλικάρια ... –, γραμμένο το 1797,²⁴ ή στο *Άσμα πολεμιστήριον του Κοραή* (1800):

Φίλοι μου συμπατριώται,
Δούλοι νά 'μεθα ως πότε
Των αχρείων Μουσουλμάνων,
Της Ελλάδος των τυράννων;

24. Βλ. Α. Πολίτης, ό.π., σ. 156, όπου διαβάζουμε: Άλλωστε και ο Σουλτάνος είχε εκδώσει απαγορευτικό φιρμάνι, και ξέρουμε μια περίπτωση στη Θεσσαλονίκη το 1820, που συλλαμβάνεται κάποιος γιατί, λέει, «μάθαινε στα παιδιά του ένα τραγούδι γραμμένο από έναν άπιστο της Θεσσαλίας», με παραπομπή στον Marcellus, *Souvenirs de l' Orient*, Παρίσι 1839, σ. 123· Αβρ. Ν. Παπάζογλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά το Μάιο του 1821*, Μακεδονικά 1 (1940) σ. 421.

Μπορούσε ν'αναλύσει τις ιδέες της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806), που κάποια στιγμή υποστηρίχτηκε πως είναι έργο δικό του; Ή μήπως, αν το έκανε, η νύχτα θα τον εύρισκε στα μπουντρούμια του Κάστρου;²⁵ Πώς δημιουργήθηκε, πώς διαδόθηκε και πώς στέριωσε την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας η συνείδηση της εθνικής υπόστασης που δεν είχε κληρονομηθεί από το εθνικά άχρωμο Βυζάντιο;²⁶ Αυτόματα, χωρίς τη συμμετοχή των δασκάλων; Αλήθεια, τί συνέβαινε με τη διδασκαλία της ιστορίας στις οργανωμένες Σχολές; Ακόμα και αν δεν αποτελούσε χωριστό μάθημα, ακόμα και αν τα περασμένα διδάσκονταν από τους βυζαντινούς χρονογράφους και τα χρονικά των τούρκων Σουλτάνων, όλ' αυτά δεν ξυπνούσαν στο δάσκαλο την επιθυμία να μιλήσει, ας ήταν και μόνο κρυφά, για τα Περσικά, για τον Περικλή και το Μεγαλέξαντρο, για τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον Ιουστινιανό και άλλες δόξες χαμένες στα βάθη της Ασίας; Άγνωστη έμενε η ευρωπαϊκή ιστορία με την Αναγέννηση, το Διαφωτισμό, με τη Γαλλική Επανάσταση και τον Ναπολέοντα, ή μήπως διδασκόταν ελεύθερα με όλα της τα ιδεολογικά συνακόλουθα; Όχι βέβαια!²⁷ Όταν ο Πετρόμπεης

25. Πβ. Σ. Παύλου, ό.π., που πολύ εύστοχα παραλληλίζει το Κρυφό Σχολειό με τον 'κρυφό και συνωμοτικό τρόπο μετάδοσης της χριστιανικής πίστης' των κρυπτοχριστιανών.

26. Ι. Συκουτρής, ό.π., σ. 96. Στη συνέχεια, για την αναζωπύρωση της εθνικής συνείδησης, έναν από τους παράγοντες που οδήγησαν στην Επανάσταση, γράφει ότι σε μεγάλο της μέρος είναι το έργο της αναγεννηθείσης τον 18. αιώνα ελληνικής παιδείας, είναι το έργο των ταπεινών και σχολαστικών -αν θέλετε- δασκάλων, που με τον Ηρόδοτο και τον Δημοσθένην εις τας χείρας εχάλκευσαν την εθνικήν συνείδησιν και το αίσθημα της θυσίας προς την πατρίδα, της κοινής συνεργασίας προς δημιουργίαν ανεκτής εθνικής υπάρξεως (σ.101). Έφταναν μόνο τα κείμενα, χωρίς παράπλευρη διδασκαλία της ιστορίας;

27. Έχει μελετηθεί ειδικά η διδασκαλία της Ιστορίας στην Τουρκοκρατία; Το μάθημα είναι πάντα πιζουλο, ιδιαίτερα όταν διδάσκεται σε εχθρικό περιβάλλον. Έτσι και στην Αλβανία, στα χρόνια του Εμβέρ, Παρ' όλο που παρεχόταν κάποια στοιχειώδης εκπαίδευση στα ελληνικά στις μειονοτικές περιοχές, το περιεχόμενό της ήταν ταυτόσημο με εκείνο που διδασκόταν στους αλβανούς μαθητές, και αποκλείονταν μεγάλοι τομείς της ιστορίας, της λογοτεχνίας και του πολιτισμού της Ελλάδας. Η ιστορία αντιμετωπιζόταν από την αλβανική σκοπιά και στην πραγματικότητα ήταν ελάχιστα τα στοιχεία της ελ-

Μαυρομιχάλης θέλησε προεπαναστατικά να ιδρύσει σχολείο στη Μάνη και ζήτησε τη γνώμη του Καποδίστρια, ο κατοπινός Κυβερνήτης τού απάντησε: *Αν τα σχολεία ευδοκίμουςι πολλαχού της Ελλάδος, τούτο συμβαίνει διότι ευρίσκονται υπό την αιγίδα της Εκκλησίας και μόνον δια τούτο η Πύλη σέβεται αυτά. Όταν όμως υποτεθή ότι τα καθιδρύματα αυτά δύνανται ν' αποβώσιν εστίαί επαναστάσεως, ουδέν θ' αναχαιτίσει τους καταδιωγμούς...*²⁸

6.

Σταματούμε τα ερωτηματικά, να ολοκληρώσουμε την πρότασή μας. Θεωρώντας το Κρυφό Σχολείο σχολείο σαν όλα τα άλλα, οι ιστορικοί μας φυσικό ήταν να υποστηρίξουν ότι δεν υπήρξε, καθώς τίποτα δεν το υποχρέωνε να κρυφτεί. Όμως από τη στιγμή που διαπιστώσουμε ότι ένα μεγάλο μέρος της γνώσης και της κατήχησης που θεμέλιωσαν την εθνογένεση και προετοίμασαν την Επανάσταση ήταν αδύνατο να διδαχτεί φανερά, καθώς οι Τούρκοι δε θ' ανέχονταν *φιλελεύθερη* λαλιά, το Κρυφό Σχολείο ξανακερδίζει την υπόστασή του, δικαιώνει το όνομα και παίρνει πάλι τη θέση του στον ιστορικό χώρο και χρόνο.

Μιλούμε για συστηματικές ή ευκαιριακές, προσυμφωνημένες ή τυχαίες, μοναχικές ή πολυπρόσωπες συναντήσεις σε απόμερους χώρους συχνά εκκλησιαστικούς, που οι Τούρκοι τούς αποφεύγαν – συναντήσεις που έδιναν τη δυνατότητα όχι μόνο στον παπά, αλλά και σε κάθε άλλο δάσκαλο να διδάξει σε μικρούς και σε μεγάλους όσα δεν ήταν μορετό να διδαχτούν φανερά. Το φαινόμενο πρέπει να ήταν

ληνικής ιστορίας που διδάσκονταν Τ. Πέτιφερ και Μ. Βίκκερς, Αλβανία: από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα, Αθήνα (Καστανιώτης) 1998 = Τα Νέα 13.3.98. Πβ. και αργότερα, μετά τη δικτατορία, το παράπονο των καθηγητών των μειονοτικών σχολείων της Β. Ηπείρου, ότι από τα σχολεία μας λείπει τα δύο τελευταία χρόνια η Ιστορία της έβδομης τάξης, και μάθημα χωρίς βιβλίο δεν μπορεί να γίνει εφημ. Τα νέα της Ομόνοιας 21/22.2. 1998.

28. Πβ. και όσα σχετικά έγραψε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Πυρσός: επειδή ελευθεριάζουσαι τινες ιδέαι ήρξαντο διαδιδόμεναι εκ της εσπερίας Ευρώπης υπό την επίδρασιν των αρχών του Ρουσσώ, του Βολταίρου και της Γαλλικής επαναστάσεως, ο Πατριάρχης Γρηγόριος το 1919 δημοσίευσε πατριαρχικόν και συνοδικόν «τόμον» περί σχολείων προς απόκρουσιν ολεθρίων τω όντι αρχών. – τ. Γ', σ. 676 α-β.

εξαιρετικά σπάνιο, ίσως και ανύπαρκτο, στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας²⁹ σιγά σιγά όμως πήρε να ξαπλώνει και να εντείνεται, για να κορυφωθεί το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, στις παραμονές της Επανάστασης.

Κρίνουμε πως αυτή, ή μια άλλη παρόμοια σύλληψη και περιγραφή του Κρυφού Σχολείου από τη μια εκφράζει τα πραγματικά γεγονότα, από την άλλη εξηγεί και στηρίζει μια λαϊκή πίστη, που αυτή καθαυτή μπορεί και πρέπει να θεωρηθεί βάσιμη ιστορική μαρτυρία – άσχετο αν στις μέρες μας σε αρκετές περιπτώσεις τα Κρυφά Σχολεία που δείχνουν οι ξεναγοί αποτελούν, όπως και τα περισσότερα αναβιωμένα τάχα διονυσιακά έθιμα, τουριστικές εφευρέσεις!

Οπωσδήποτε, αν έχουμε δίκιο στα όσα είπαμε, τότε το Κρυφό Σχολείο μπορεί άνετα να χαρακτηριστεί όχι μύθος, αλλά θρύλος με ιστορικό πυρήνα, και έτσι θα ήταν σωστό να τον διδάξει ο σημερινός δάσκαλος στους μαθητές του.

7.

Όταν πρώτη φορά δημοσιεύτηκε το 1998 στην εφημερίδα *Το Βήμα* το κείμενο της μαρτυρίας του Ρυαυκ, η Επιφυλλίδα τελείωνε με μια πρόσκληση στους ιστορικούς να τη σχολιάσουν. Οι περισσότεροι σιωπήσαν· λίγοι ανταποκρίθηκαν. Τα σχόλιά τους ιδιαίτερα διαφωτιστικά δεν ήταν,²⁹ εκτός από ένα: ο καθηγητής της ιστορίας των ελληνοτουρκικών σχέσεων στο Πανεπιστήμιο της Οτάβας Δημήτριος Κιτσίκης, έστειλε ένα τεύχος του περιοδικού του *Ενδιάμεση περιοχή*,³⁰ όπου υποστηρίζεται ότι *Ο μύθος του 'κρυφού σχολείου' είναι εισαγόμενο προϊόν του φράγκικου εθνικισμού μέσω της μασσονικής ιδεολογίας της Φιλικής Εταιρείας, εντελώς ξένο προς την ρωμαίικη νοοτροπία* (σ. 11), και λίγο πιο κάτω, ότι *Το αντιορθόδοξο πνεύμα του Αντιχρίστου του ορθοδοξισμού -αντίστοιχο του ισλαμισμού- ευθύνεται για το ψέμα του κρυφού σχολείου* (σ. 13). Περισσότερα καταλαβαίνουμε, όταν στο ίδιο

29. Επιφυλακτικός, ο κ. Θ. Σ. Κατσουλάκος θύμιζε με επιστολή του στο Βήμα της 5.4.98 τη μαρτυρία του Φωτάκου, ότι *μόνοι των οι Έλληνες εφρόντιζαν δια την παιδείαν[...]* εν ελλείψει διδασκάλου ο ιερέυς εφρόντιζε περί τούτου. Όλα αυτά εγίνοντο εν σκότει και προφυλακτά από τους Τούρκους· όμως και αυτήν την αόριστη μαρτυρία, καταγεγραμμένη το 1858, οι ιστορικοί δε θα είχαν καμιά δυσκολία να τη διαψεύσουν.

30. Όργανο του Συλλόγου Μυστράς, τ. 6 (Χειμώνας 1997-98)).

περιοδικό διαβάζουμε ότι *Ήλθε η στιγμή να ορίσωμε το μόνο σύστημα διακυβερνήσεως του ελληνισμού, που ανταποκρίνεται στην παγκόσμια διάστασή του, δηλαδή την μοναρχία!* Δε θα συμφωνήσουμε, αλλά η μαρτυρία δεν παύει να είναι ενδεικτική για τό πόσο βαθιά πολιτικοποιήθηκε το θέμα του Κρυφού Σχολείου από τη στιγμή που αμφισβητήθηκε η ύπαρξή του, πολύ περισσότερο, όταν μοιραία η αμφισβήτηση συνδέθηκε με τη γενικότερη διαφωνία γύρω από τον θετικό ή αρνητικό ρόλο της Εκκλησίας στην επιβίωση του Ελληνισμού, στην εθνογένεση και στην προετοιμασία της Επανάστασης.

Από τη μια οι εκκλησιαστικοί κύκλοι, κληρικοί και λαϊκοί, ορθόδοξοι και νεοορθόδοξοι, δεξιοί και υπερδεξιοί, εθνικιστές και τουρκομάχοι, που με οδηγό το συναίσθημα ποτέ δε θα κάνουν βήμα πίσω από την άλλη οι διαφωτισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί, που με οδηγό τον ορθολογισμό, ποτέ δε θ' ανεχτούνε μύγες στο σπαθί τους.³¹ Με αυτές τις συνθήκες το πεδίο έγινε επικίνδυνο, και είναι χαρακτηριστικό ότι το περιλάλητο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της κυρίας Ρεπούση και συντροφιάς καθόλου δεν αναφέρεται στο Κρυφό Σχολείο, υπήρξε δεν υπήρξε. Το θέμα μένει ακόμα να συζητηθεί, και ίσως το μόνο που πετύχαμε με τούτη μας την άσκηση απο-απομυθοποίησης, είναι να βεβαιωθούμε ότι θα ήταν λάθος να διαγράψουμε μια για πάντα το Κρυφό Σχολείο από την εθνική μας μνήμη.

31. Χαρακτηριστικό το φαινόμενο στο ίδιο φύλλο της Καθημερινής (13.2.11) να έχουν τυπωθεί αντικρουστά δύο άρθρα, ένα του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Άνθιμου με τίτλο *Εθνικισμός και Ρομαντισμός*, το άλλο του Θ. Βερέμη, με τίτλο *Τα μηνύματα που μάς διαφεύγουν*, όπου διαβάζουμε: *Μπορούμε να είμαστε υπερήφανοι για την ειρηνική ενσωμάτωση των πληθυσμών που ζούσαν στην Ελλάδα του 19ου αι. Στο έργο αυτό συνέβαλε και ο μεγάλος εκπαιδευτικός «κατακτητής», το ελληνικό σχολείο. Το ότι στα χρόνια της ύστερης τουρκοκρατίας το σχολείο αυτό δεν ήταν κρυφό, δεν μειώνει καθόλου το μεγαλείο του επιτεύγματός του.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(α) Το Κρυφό Σχολειό είναι μύθος

- Γ. Βλαχογιάννης, *Το κρυφό Σχολειό*, *Νέα Εστία* 38 (1945), σ. 678-683.
- Α. Αγγέλου, στον Ι' τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών) 1974, και *Το κρυφό σχολειό: χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα (Εστία) 1997· βλ. και την παρουσίαση του βιβλίου από τον ιστορικό Π. Στάθη στην εφημ. *Αυγή* της 12.4.1998.
- Φ. Κ. Βώρος, *Το Κρυφό Σχολειό και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, στο περιοδικό *Τα Εκπαιδευτικά* 2 (1985-6) σ. 31-39.
- Α. Πολίτης, *Φεγγαράκι μου λαμπρό*, *Αυγή* 1994 = *Το μυθολογικό κενό*, Αθήνα (Πόλις) 2000 και *Αποτυπώματα του χρόνου*, Αθήνα (Πόλις) 1997.
- Π. Στάθης, *Το κρυφό σχολειό: διαδρομές της ιστορίας, διαδρομές του μύθου*, στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Η ιστορία ως διακύβευμα*, Παράρτ. του περιοδ. *Historiein* τ. 4 (2003-2004), και *Ιστορική κουλτούρα και προκατασκευασμένη μνήμη: τα κρυφά σχολειά*, στο *Συμπόσιο Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα* (2005), Αθήνα (Εταιρεία Σπουδών) 2007, σ. 225-258.
- Χ. Γ. Πατρινέλης *Το «Κρυφό σχολειό» και πάλι*, στο περιοδικό *Ερανιστής* 25 (2005) 321-336.
- Π. Πετράτος, *Ακόμη θα μιλάμε για το «Κρυφό Σχολειό»*; στο περιοδικό *Φιλολογική*, 106 (2009) σ. 4-7.
- Πβ. και τα δημοσιογραφικά:
- Γ. Χάρης, *Εθνική παλιγγενεσία και εθνική μυθολογία*, εφημερίδα *Τα Νέα* 20/21.3.04 και *Το κρυφό σχολειό και η κρυφή του αλήθεια*, εφημερίδα *Τα Νέα* 3/4.4.04.
- Β. Κρεμμυδάς, *Η σημερινή μας πραγματικότητα*, εφημερίδα *Τα Νέα* 28.9.04.
- Χρ. Κάτσικας, *Η «κατασκευή» ... της Ιστορίας*, εφημερίδα *Τα Νέα* 29.3.99 και *Από το Κρυφό Σχολειό ... στην Αγία Λαύρα*, εφημερίδα *Τα Νέα* 24.3.05.
- Δ. Δημητρόπουλος, *Αναζητώντας παραμυθία στους μύθους*, εφημερίδα *Τα Νέα* 10/11.3.07. Ο τελευταίος παρουσιάζει ως αποδεικτικό στοιχείο έγγραφο του 1796, όπου Τούρκος αξιωματούχος μαλώνει τους προεστούς της Σίφνου, γιατί δε φροντίζουν όσο πρέπει το σχολειό τους!
- Για την εκπαιδευτική αμέλεια των αρχόντων, πβ. το χιώτικο νανούρισμα, Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί ...*, σ. 187.

(β) Το Κρυφό Σχολειό είναι θρύλος με ιστορικό πυρήνα

- Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Κρυφό Σχολειό*, στο περιοδικό *Παρνασσός*, 4 (1962), σελ. 76 κ.εξ.
- Θ. Πετσάλης-Διομήδης, *Διάλογοι με τον εαυτό μου*, Αθήνα (Αρσενίδης) 1976.
- Ι. Χατζηφώτης, *Το Κρυφό Σχολειό: η προσφορά της Εκκλησίας στην ελληνική παιδεία των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα (Αποστολική Διακονία) 1978.
- Α. Μανδρίκας, *Κρυφό Σχολειό: μύθος ή πραγματικότητα*; Αθήνα (Καλέντης) 1992.
- Α. Γιαννικόπουλος, *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα (Γρηγόρης) 1994=2001.
- Αρχιεπισκοπή Αθηνών, *Το Κρυφό Σχολειό: μύθος ή πραγματικότητα*, Αθήνα 1999.
- Ν. Β. Χρονόπουλος, *Η αλήθεια για το κρυφό σχολειό*, Αθήνα (Πλάτανος) 2002.
- Χρ. Δαούλα-Σίσκου, *Απόψεις με αφορμή το σχόλιο για το Κρυφό Σχολειό και Μ. Π. Αθανασόπουλος, Ναι, ακόμα θα μιλάμε για το «Κρυφό Σχολειό»!* στο περιοδικό *Φιλολογική* 108 (2009).
- Σ. Παύλου, *Κρυπτοχριστιανοί και Κρυφό σχολειό* (περιοδ. *Ακτῆ, Λευκωσία*, 84 (2010) 473κ. = *Μικροφιλολογικά και άλλα, Λευκωσία* (Κέντρο Μελετών Ιεράς μονής Κύκκου) 293-296.
- Πβ. και τα δημοσιογραφικά:
- Αρχιεπ. Χριστόδουλος (εφημερίδα *Τα Νέα* 16.4.07).
- Γ. Χρηστάκης: έξι άρθρα στην εφημερίδα *Εστία* (2.7.07-7.7.07).
- Φ.Ι. Κακριδής, *Μύθος ή θρύλος το κρυφό σχολειό*; εφημερίδα *Το Βήμα* 22.2.98 = περιοδ. *Άρδην*, αφιέρωμα στο Κρυφό Σχολειό, τ. 64 (2007) = περιοδ. *Φιλολογική* 108 (2009).